

NESKORÝ WITTGENSTEIN O LOGICKÝCH PRAVIDLÁCH

TOMÁŠ ČANA, Katedra filozofie FF UCM, Trnava

ČANA, T.: Later Wittgenstein on Logical Rules
FILOZOFIA 66, 2011, No 2, p. 109

In his remarks from *later period*, Ludwig Wittgenstein is frequently concerned with so-called *external roots* of our logical operations. He asks questions like: 'How is anything like logical necessity possible?'; 'How is possible anything like following a logical rule under normal circumstances?'; 'Where is the compelling force of a logical proof coming from?'; etc. In the philosophical community, it is generally accepted that the later Wittgenstein's remarks deal with these questions, but the philosophical motivation behind these remarks is still not clear. Instead, there is a growing disagreement among various interpretations over these remarks. The present consideration is built upon the belief that Wittgenstein's remarks try to communicate a *new sense* to us. I argue that, contrary to the generally accepted view, there is a *new and positive sense* in these remarks. My aim in this paper is to clarify the philosophical motivation behind them.

Keywords: Philosophy of logic – Conventionalism – Platonism – Modus tolens – Logical proof – Necessary truth – A posteriori

Cieľom tohto článku je adekvátne rekonštruovať motiváciu neskorých Wittgensteinových poznámok o nevyhnutnom statu logických pravidiel.

Nevyhnutný status logických pravidiel je jedným z najtajupnejších problémov filozofie logiky. Zároveň je to čosi, čomu potrebujeme rozumieť, aby sme adekvátne rozumeli jednotlivým zložkám našich jazykových transakcií, aby sme chápali bežné aktivity postupovania podľa nejakého pravidla. Toto uvažovanie je postavené na presvedčení, že by sme mali disponovať jasným poňatím o aktivite postupovania podľa pravidla. Základná formulácia nášho problému znie takto: Prečo *nie je* za normálnych okolností *možné* odmietnuť logické pravidlo? Inými slovami: Prečo sa *mýlime*, keď za normálnych okolností odmietame logické pravidlo?

Vo svojom tzv. neskorom období venuje Ludwig Wittgenstein tomuto filozofickému problému široký priestor. Otázka „Prečo nie je možné odmietnuť pravidlo platného usudzovania?“ hrá v jeho posmrtno publikovaných poznámkach dôležitú úlohu.¹ Tieto poznámky sa ukázali ako extrémne provokatívne. To znamená, že vyvolali vo filozofickej

¹ V roku 1953 vyšla centrálna práca Wittgensteinovej neskorkej filozofie *Philosophische Untersuchungen* (revidovaná edícia tohto textu vyšla v roku 1958). Relevantná je predovšetkým časť §185-242. V roku 1956 vyšiel iný dôležitý výber jeho záznamov o tomto probléme *Bemerkungen über die Grundlagen der Mathematik*. (Revidovaná edícia tohto výberu vyšla v roku 1978.) Relevantnou časťou je tu predovšetkým VI kapitola.

komunite mnoho diskusií a kritických reakcií.

V tomto článku by som rád rekonštruoval motiváciu Wittgensteinových poznámok o nevyhnutnom statuse logických pravidiel prostredníctvom uvažovania o troch zo spomínaných kritických reakcií. Podľa môjho názoru predstavujú tieto vybrané reakcie tri rôzne charakteristické spôsoby chápania Wittgensteinovho názoru: Prvá interpretácia tvrdí, že Wittgensteinov názor je príkladom konvencionalistického výkladu nevyhnutného statusu logických pravidiel. Druhá interpretácia tvrdí, že Wittgensteinov názor nie je príkladom konvencionalizmu, ale že prvá interpretácia má pravdu, keď tvrdí, že Wittgenstein sa pokúša odpovedať na otázku motivujúcu tento článok. Tretia interpretácia tvrdí, že Wittgensteinov názor sa nedá chápať ako verzia konvencionalizmu a ani nepredkladá nijakú odpoveď na spomenutú filozofickú otázku. Podľa môjho názoru tieto kritické reakcie predstavujú tri kroky vedúce k správne porozumeniu motivácie neskorých Wittgensteinových poznámok o logických pravidlách.

Čistokrvný konvencionalista. Adekvátna rekonštrukcia Wittgensteinovho názoru na logické pravidlá si zo všetkého najskôr vyžaduje premyslieť článok Michaela Dummetta, *Wittgenstein's Philosophy of Mathematics*, rozvíjajúci kritickú interpretáciu tohto filozofického názoru.

Podľa Dummettovej interpretácie vo filozofii logiky existujú rôzne verzie konvencionalizmu. Tie sa zhodujú v tom, že to, čo sa javí v našich logických operáciách ako „objektívne“, je v skutočnosti fixované našimi vlastnými intenciami. Predpokladajú, že to, čo sa zdá byť v rámci aktivity postupovania podľa logického pravidla „od nás nezávislé“, je v skutočnosti dané ľudskými rozhodnutiami o symboloch. „Podľa konvencionalizmu je všetko nevyhnutné kladené prostredníctvom nás nie na realitu, ale na náš jazyk; tvrdenie je nevyhnutné v dôsledku nášho rozhodnutia neakceptovať nič ako jeho falzifikáciu“ ([6], 424). Podľa Dummettovho výkladu tu existujú *radikálne* verzie, postavené na predpoklade, že pravidlá platného usudzovania sú priamymi výrazmi našich rozhodnutí o symboloch, a existujú *modifikované* verzie, postavené na predpoklade, že niektoré z týchto pravidiel sú priamymi výrazmi našich rozhodnutí o symboloch, a iné sú zasa skôr ich dôsledkami.

Dummett presadzuje názor, že Wittgenstein v podstate obhajuje jednu z najradikálnejších verzií konvencionalizmu vo filozofii logiky. „Wittgenstein sa usiluje o čistokrvný konvencionalizmus...“ ([6], 425). Čo to znamená? Dummett vysvetľuje: „To, že je nejaké tvrdenie nevyhnutné, spočíva vždy na našom otvorenom rozhodnutí narábať s ním ako s niečím nenapadnuteľným“ ([6], 425 – 426). Potrebujeme nejaký príklad, aby sme porozumeli tejto interpretácii: Existuje krátky dôkaz teóremy výrokovvej logiky (VL), ktorá sa volá modus tolens (MT). Táto teórema – po istom zjednodušení – hovorí, že „nie je pravda, že p“ musí byť pravdivé, ak je zároveň pravdivé „ak p, tak q“, a „nie je pravda, že q“. Čo znamená, že existuje dôkaz? Znamená to, že sa dá prostriedkami VL dokázať, že popretie záveru, t. j. „nie je pravda, že p“, tvrdené zároveň s premisami, t. j. „ak p, tak q“ a „nie je pravda, že q“, vedie k sporu. Z toho vyplýva, že tento záver nemáme možnosť popierať konzistentne. Keď existuje dôkaz, tak sa zdá, že môžeme postupovať iba podľa uvedenej teóremy. Ako hovorí Dummett: „Prirodzene sa domnievame, že zoči-voči dôkazu nemá-

me inú možnosť – ak chceme ostať verní existujúcemu chápaniu výrazov, ktoré sú v ňom obsiahnuté – ako ho prijať“ ([6], 430).

Podľa Dummetta, Wittgenstein vzdoruje tejto „prirodzenej“ tendencii. Fakt, že MT je teorémou VL sa z Wittgensteinovej perspektívy nezakladá na existencii dôkazu. Tento fakt je postavený skôr na niekoho rozhodnutí narábať s ním ako s teorémou. V skutočnosti tu totiž okrem individuálneho rozhodnutia manipulovať s MT týmto spôsobom nie je nič iné, čo nás za normálnych okolností vedie k prijatiu jeho dôkazu. Prečo? Podľa Dummetta Wittgenstein naznačuje, že akákoľvek formulácia pravidiel *sama osebe* nevymedzuje korektnú interpretáciu týchto pravidiel. Z toho vyplýva, že formulácia základných pravidiel VL sama osebe nemôže poskytovať dostatočný dôvod na prijatie dôkazu MT. Dummettovými slovami: „... neexistuje nič v našej formulácii axióm a pravidiel usudzovania a ani v našich myšliach, keď tieto axiómy a pravidlá – predtým, ako bol dôkaz predložený – prijímame, čo samo osebe ukazuje, či dôkaz prijmeme, alebo nie; a teda neexistuje nič, čo nás núti prijať dôkaz“ ([6], 427). Podľa tejto interpretácie sa zdá, že disponujeme slobodou rozhodnúť, ktorý ťah je na tomto mieste ten správny. Akoby bol nevyhnutný status logického dôkazu dôsledkom môjho individuálneho rozhodnutia.

Dummett pokladá túto verziu konvencionalizmu za nepresvedčivú: „Wittgensteinovu koncepciu je extrémne ťažké prehltnúť...“ ([6], 429). Podľa jeho názoru táto koncepcia stojí v ostrej opozícii k štandardnému chápaniu statusu logických pravidiel. Podľa tohto štandardného chápania sú moje individuálne rozhodnutia vo veci statusu uvažovaných pravidiel irelevantné. Keď ide o pravidlá platného usudzovania, tak nenachádzame nič, čo je spojené s niekoho subjektom. „Inklinujeme k predpokladu, že keď sme raz prijali axiómy, z ktorých dôkaz vychádza, tak tu viac nezohrávame nijakú aktívnu úlohu; keď je nám dôkaz predstavený, sme len pasívni diváci“ ([6], 426).

Podľa Dummetta sa ale zdá, že Wittgensteinove poznámky tento názor spochybňujú. „Ale na to, aby sme nasledovali uvedený dôkaz, musíme rozpoznať rôzne kroky ako aplikácie všeobecných pravidiel usudzovania“ ([6], 426). Napríklad pri dokazovaní tvrdenia, že popretie záveru MT tvrdené zároveň s jeho premisami vedie k sporu, musíme použiť okrem iného základné pravidlo VL, ktoré sa volá *modus ponens* (MP). Toto základné pravidlo – po istom zjednodušení – stanovuje, že „ q “ musí byť pravdivé, ak je zároveň pravdivé „ p “, tak „ $p \rightarrow q$ “ musí byť pravdivé. Podľa Wittgensteina sa aktivita rozpoznávania MP ako niečoho použiteľného v tomto kontexte nedá nikdy redukovať na pasívne prijímanie. „Pri tejto činnosti robíme nové rozhodnutie, nerobíme len explicitným rozhodnutie, ktoré sme už predtým urobili implicitne“ ([6], 427). Zdá sa teda, že spolu s každým názorným dokázaním, že popretie záveru MT tvrdené zároveň s jeho premisami vedie k logickej kontradikcii, robíme množstvo rozhodnutí.

Toto znie Dummettovi čudne. Podľa neho si predstava normálneho človeka, ktorý sa s Wittgensteinom v tomto zhoduje, vyžaduje nemálo námahy. Len ťažko sa dá totiž nevyhnutný status dôkazu MT vnímať ako dôsledok môjho individuálneho rozhodnutia. „Chceme povedať, že nevieme, čo by pre niekoho, kto podľa bežných kritérií rozumie použitým pojmom, znamenalo odmietnuť tento dôkaz“ ([6], 430). Podľa Dummettovho názoru, akt odmietnutia spomenutého dôkazu sa nachádza mimo našej predstavivosti. Nevieme doslova

porozumieť tomu, ako by bolo možné za normálnych okolností nepostupovať v súlade s ním.

To je dôvod, prečo Dummett napokon zavrhuje Wittgensteinov názor na nevyhnutý status logických pravidiel ako „pomýlený“. „Wittgensteinova celkom odlišná myšlienka, že máme právo stanoviť, že tvrdenie určitého výroku nejakej formy sa bude pokladať vždy za zdôvodnené – bez ohľadu na používanie, ktoré sa už určilo slovám obsiahnutým vo výroku – sa mi zdá byť pomýlená“ ([6], 434 – 435).

Filozofická otázka. Ďalším dôležitým prispievateľom do tejto diskusie je Barry Stroud. Jeho článok *Wittgenstein and Logical Necessity* kriticky prehodnocuje Dummettovu kritickú interpretáciu.

L. Wittgenstein

Podľa Strouda Dummettova interpretácia Wittgensteinovho názoru na logické pravidlá spočíva na tvrdení, že „...je možné prijať axiómy a pravidlá usudzovania, a predsa – bez toho, aby sme tieto axiómy a pravidlá nepochopili – odmietnuť dôkaz“ ([10], 478). Podľa Dummettovej interpretácie sa to dá vďaka tomu, že disponujeme slobodou rozhodnúť, ktorý krok je v tomto kontexte tým správnym krokom. Dummett sám ale nerozumie, ako by bolo možné – bez toho, aby sme nesprávne základné pravidlá VL pochopili – nepostupovať v súlade so spomenutým dôkazom. Preto odmieta neskorý Wittgensteinov názor na logické pravidlá. Dummettova interpretácia je podrobená Stroudovej kritike: „Dummett stojí, samozrejme, na pevnej pôde – zdá sa, že nie je možné pochopiť túto údajnú možnosť –, ale domnievam sa, že Wittgenstein by s tým súhlasil“ ([10], 478). Podľa Stroudovho názoru Wittgenstein nerozumie, ako by bolo možné nepostupovať v súlade s uvedeným dôkazom. „Jeho príklady nie sú skonštruované preto, aby ukázali, že niečo také chápeme“ ([10], 478). Predchádzajúca ilustrácia – niekto, kto prijíma základné pravidlá VL, a zároveň odmieta dôkaz MT – nie je v skutočnosti mienená ako demonštrácia možnosti takéhoto kroku.

Podľa Strouda táto ilustrácia je skonštruovaná skôr preto, aby obrátila našu pozornosť na to, čo je podstatné z hľadiska nemožnosti takéhoto kroku v našich jazykových transakciách. „V súvislosti s problémom logickej nevyhnutnosti je dôležité vysvetliť, čo robí z popretia určitej nevyhnutnej pravdy niečo ‚nepripustné‘ alebo ‚nezrozumiteľné‘“ ([10], 478). Inými slovami: Prečo sa *mýlime*, keď odmietame dôkaz MT?

Platonizmus a konvencionalizmus. Zo Stroudovej perspektívy existujú dve hlavné odpovede na túto filozofickú otázku: (A) platonizmus a (B) konvencionalizmus. Podľa platonikov – napríklad Frege a Russell – sme poblúdili, keď odmietame dôkaz MT. Logické pravidlá sú deskripciami určitých vzťahov, v ktorých vystupujú logické objekty. Logické objekty naozaj existujú. My sa iba pokúšame objaviť *objektívne vzťahy*, v ktorých sa nachádzajú. Platonici tvrdia, že vzťahy medzi týmito objektmi sú k našim logickým operáciám v takom pomere, v akom sú krajiny ku geografickému bádaniu. Z toho vyplýva, že akt odmietnutia dôkazu musí obsahovať logickú kontradikciu. „Je to nemožné jednoducho preto, že je to nesprávne...“ ([10], 479).

Podľa konvencionalistov – napríklad Hilbert a Carnap – si situáciu, v ktorej prijímame základné pravidlá VL a zároveň odmietame spomenutý dôkaz, vieme predstaviť. Je to možné preto, že logické pravidlá sú – buď priame, alebo nepriame – výrazy ľudských rozhodnutí o symboloch. V skutočnosti sme to predsa *my*, kto sa zúčastňuje na logických operáciách. Logické pravidlá sú tým, čím sú, vďaka spôsobom, akými *my* narábame so symbolmi. „Konvencionalistická opozícia proti platonizmu spočíva v prvom rade v ukazovaní toho, že naše súčasné spôsoby usudzovania, rátania, počítania atď. nie sú jediné možné“ ([10], 480).

Podľa Stroudovho výkladu Wittgensteinove poznámky nie sú v zhode ani s jednou z týchto hlavných odpovedí. Naopak, jeho úvahy sa dajú konzistentne chápať ako útok na tieto pozície. Wittgenstein nesúhlasí s platonikmi v tom, že akt odmietnutia dôkazu musí obsahovať logickú kontradikciu. Podľa jeho názoru táto aktivita nemusí byť logicky vylúčená. Nesúhlasí ani s konvencionalistami v tom, že si dokážeme v princípe predstaviť situáciu, v ktorej prijímame základné pravidlá VL, a zároveň odmietame dôkaz MT. Podľa jeho názoru si nič také predstaviť nedokážeme. V dôsledku toho sa zdá, že Dummettovo spojenie Wittgensteinových poznámok a „konvencionalizmu“ musí byť prehodnotené.

Filozofická odpoveď. Stroud sa pýta: Môžeme naozaj odmietnuť dôkaz MT? Wittgensteinovská odpoveď by mala znieť: Nemôžeme. Predchádzajúca ilustrácia mala za cieľ demonštrovať, že postupovanie podľa určitého logického pravidla je závislé od faktorov, ktoré mohli byť aj iné, ako sú. Podľa Strouda Wittgenstein sa týmto spôsobom v skutočnosti pokúša presadiť filozofickú myšlienku, že logické pravidlá sú kontingentné princípy. Pokúša sa presadiť myšlienku, že logické operácie mohli byť uskutočňované aj inak. Z toho ale podľa Strouda nevyplýva, že dokážeme chápať akt nepostupovania v súlade so spomenutým dôkazom. Táto aktivita je pre nás totiž nepochopiteľná. „Keď sa dôsledky takéhoto konania pokúšame načrtnúť konzistentne a celkom všeobecne, tak sa naše porozumenie údajným možnostiam vytráca...“ ([10], 488).

Stroud prehodnocuje aj ontologický status aktu odmietnutia dôkazu. Skutočnosť, že odmietnutie dôkazu MT je pre nás nepochopiteľné, podľa neho neznamená, že toto odmietnutie musí byť sporné. „To ale neznamená povedať, že im nerozumieme preto, že sú buď ‚nezmyselné‘, alebo ‚kontradiktorické‘, alebo preto, že to, čo majú reprezentovať, je ‚logicky vylúčené‘“ ([10], 489). To nie je správna reakcia. To, že odmietnutie dôkazu MT je mimo nášho chápania, je totiž samo osebe kontingentným faktom. Uvedené pravidlo nie je deskripciou vzťahov, v ktorých medzi sebou vystupujú logické objekty. V skutočnosti

objekty tohto druhu vôbec nepotrebujeme. Zo Stroudovej perspektívy sa zdá, že na túto filozofickú otázku musí existovať iná odpoveď.

Podľa Strouda Wittgenstein naznačuje, že na to, aby sme mohli rozumieť niečomu takému, ako je *transakcia so symbolmi*, musí existovať niečo ako *všeobecná zhoda medzi hovorcami*. Podľa Wittgensteinovho názoru hovorcovia musia zdieľať určité gestá, reakcie, inklinácie, intencie atď., aby tu mohla prebiehať aktivita dosahovania niečoho významného pomocou symbolov. Musíme sa napríklad zhodovať vo vnímaní určitých krokov pri operovaní so symbolmi ako „rovnakých“ alebo v hodnotení určitého druhu správania ako „bežného“. Musíme sa zhodovať vo vnímaní konkrétnych aplikácií takých výrazov ako „pravdivé“, „nepravdivé“, „tvrdenie“, „veta“ atď. ako niečoho nenapadnuteľného. Wittgenstein tvrdí, že naša schopnosť postupovať podľa pravidiel spočíva práve v tejto našej zhode v reakciách, intenciách, inklináciách, aplikáciách atď.

„Slovo ‚zhoda‘ a slovo ‚pravidlo‘ sú vzájomne spríbuznené, sú bratrancami. Ak niekoho učím používať jedno z nich, učí sa používať aj druhé“ ([12], §224).

Podľa Wittgensteinovho výkladu naša zhoda v určitých skutočnostiach – resp. v určitej *forme života* – je zodpovedná aj za to, akým spôsobom obvykle usudzujeme. Nijaký iný ontologický základ našich aktivít, odvodzovania platných úsudkov neexistuje. „To je všetko, čo môže vysvetľovanie ‚základov‘ alebo ‚prameňa‘ logickej nevyhnutnosti dosiahnuť“ ([10], 495).

Wittgenstein ale podľa Strouda netvrdí, že naša zhoda v životnej forme vyrastá z individuálneho prijímania. Napriek tomu, že spomenuté intencie, inklinácie, aplikácie atď. mohli byť iné, nie sú to konvencie. Nerozhodujeme sa o tom, či ich prijmeme. Akt prijatia životnej formy je pre nás – z Wittgensteinovej perspektívy – celkom nepredstaviteľný. Podobne sa ani logické pravidlá nedajú správne vnímať ako výrazy ľudských rozhodnutí o symboloch. Ako hovorí Stroud, „v nijakom prípade sa nerozhodujeme, či ich prijmeme, alebo odmietneme – podobne, ako sa rozhodujeme o tom, že budeme ľudskými bytosťami, a nie stromami“ ([10], 495). Je to jednoducho *toto*, čo označujeme ako „logické“.

„Kroky, o ktorých sa nepochybuje, sú logické úsudky. Ale dôvodom, prečo sa o nich nepochybuje, nie je idea, že snád’ ‚nepochybne korešpondujú s pravdivosťou‘ – alebo niečo také; nie, je to jednoducho *toto*, čo sa označuje ako ‚myslenie‘, ‚hovorenie‘, ‚usudzovanie‘, ‚polemizovanie‘“ ([11], I, §155).

Prečo sa teda *mýlime*, keď odmietame dôkaz MT? Nijakú aktivitu, v ktorej rámci sa ako správny pripúšťa akýkoľvek výsledok, nemôžeme označiť ako „logickú operáciu“. Logické pravidlá nie je možné odmietnuť, lebo je to pre ne podstatné. Jazykové zložky, ktoré vyjadrujú logické pravidlá, nemajú nič spoločné s našimi *každodennými* rozhodnutiami, experimentmi, pocitmi, omylmi atď. Nedá sa o nich za normálnych okolností ani pochybovať. Podľa Wittgensteina nie je totiž na mne, aby som rozhodol, či platia, alebo nie. V tom spočíva rola výrazu „logické“ v našich jazykových transakciách. To znamená, že tieto pravidlá sú nedotknuteľné. Stroud tvrdí: „Všetko sú to aktivity, s ktorými sa nespája možnosť dospieť k odlišným výsledkom v inom čase a na inom mieste“ ([10], 478 –

479). To je práve dôvod, prečo nemá zmysel uvažované pravidlá odmietat'.²

Odvodzovanie platných úsudkov mohlo jednako prebiehať inak. Aplikácie takých výrazov ako „pravdivé“, „tvrdenie“ atď. mohli byť zásadne odlišné. Zo skutočnosti, že logické pravidlá sú nenapadnuteľné, nevyplýva, že odmietnutie určitého logického dôkazu musí obsahovať spor. Naopak, tieto pravidlá sú arbitrárne. Wittgenstein je zrejme presvedčený, že logické operácie mohli byť uskutočňované viacerými odlišnými spôsobmi, a to napriek tomu, že si niečo také nedokážeme predstaviť. Ako hovorí Stroud: „Ale môžeme pochopiť a uznať kontingentnosť tejto skutočnosti, a teda možnosť odlišných spôsobov počítania atď., bez toho, aby sme rozumeli, ako by mali vyzerat' tieto odlišné spôsoby“ ([10], 489).

Na základe tohto uvažovania dochádza Stroud k nasledujúcemu záveru: Ak sa Wittgensteinove poznámky zaoberajú ilustráciou odmietnutia logického dôkazu, neobhajujú tým verziu konvencionalizmu, ako tvrdí Dummett, skôr sa pokúšajú v našej slovnej zásobe vybudovať nový koncept. Tieto poznámky sa pokúšajú presadiť názor na logické pravidlá ako na niečo *esenciálne*, a zároveň *aposteriórne*. Zdá sa, že prostredníctvom tohto nového konceptu Wittgenstein presadzuje nové chápanie funkcie logických pravidiel v našich transakciách so symbolmi. Podľa Strouda, Wittgensteinov názor je podstatne iný ako chápanie platonikov a konvencionalistov. Na základe tohto názoru MT platí vďaka našim kontingentne vyvinutým záväzkom k určitým verejným procedúram a rituálom. Nárok, ktorý MT vzťahuje na „objektívitu“, stojí na všeobecnej zhode medzi nami v určitých gestách, reakciách, intenciách, aplikáciách atď.

Exegetická otázka. Posledným prispievateľom do tejto diskusie je Gordon Baker. Jeho kniha *Wittgenstein, Frege and the Vienna Circle* okrem iného kriticky prehodnocuje označovanie neskorého Wittgensteinovho názoru na logické pravidlá za „konvencionalizmus“.

Podľa Bakera existujú tri hlavné odpovede na otázku motivujúcu toto uvažovanie: (A) platonizmus; (B) konvencionalizmus; (C) psychologizmus. Všetky odpovede sa zhodujú v tom, že musí existovať nejaké vysvetlenie nedotknuteľnosti pravidiel. Ako hovorí Baker: „Zrejme je tu čosi, vďaka čomu sú nevyhnutné pravdy pravdivé“ ([2], 238). Čo je to? Platonici tvrdia, že logické pravidlá nemôžu byť nepravdivé v dôsledku objektívnych vzťahov, v ktorých sa navzájom nachádzajú abstraktné entity. Konvencionalisti tvrdia, že všetko nevyhnutné pochádza z jazykových konvencií. Psychológisti tvrdia, že logické pravidlá nemôžu byť nepravdivé v dôsledku operácií, ktoré sa aktuálne odohrávajú v našej myslí.

Na prvý pohľad Wittgensteinove poznámky o logických pravidlách silne pripomínajú názor, že „všetko nevyhnutné pochádza z jazykových konvencií“. „Väčšina filozofov sa pri výbere jednej zo spomenutých veľkých stratégií ako ‚izmu‘, ktorý by mal informo-

² Tu je potrebné zdôrazniť, že dejiny logického objavovania nie sú do Stroudovho uvažovania zahrnuté. Predmet nášho uvažovania nemá nič spoločné so spormi medzi rôznymi logickými paradigmami. Tieto diskusie totiž nie sú tým, čo sme označili za „normálne okolnosti“. Predmet nášho uvažovania sa spája skôr so silou poháňajúcou bežné aktivity postupovania podľa logického pravidla. „Ako sa niekto môže riadiť určitým pravidlom?“ Na to by som sa chcel opýtať“ ([11], VI, §38).

vať o Wittgensteinových úvahách o logike a matematike, zhoduje na konvencionalizme“ ([2], 238). V diskusiách vyprovokovaných neskorými Wittgensteinovými poznámkami existuje dostatok príkladov tejto tendencie.³ Baker ale nesúhlasí s týmto chápaním wittgensteinovskej motivácie. Tvrdí: „Táto klasifikácia preukázateľne zdeformovala bežný spôsob uvažovania o Wittgensteinových názoroch na nevyhnutné pravdy“ ([2], 259). Podľa neho Wittgenstein v skutočnosti nepredpokladá, že existuje nejaké vysvetlenie toho, prečo sú logické pravidlá pravdivé. Naopak, domnieva sa, že odpoveď na otázku „Prečo sa *mýlime*, keď odmietame dôkaz MT?“ vôbec nemusí existovať.

Hilbert a Carnap. Čo to presne znamená označiť nejaký názor za „konvencionalizmus“? Uvedený prístup bol presadzovaný pestrou škálou škôl a verzií, a to je vlastne problém. Bakerovo riešenie tohto problému je inšpirované Dummettovou interpretáciou. Píše: „... rôzne verzie konvencionalizmu... vykazujú vplyv dvoch odlišných prúdov myslenia“ ([2], 236). To znamená, že existujú dve základné verzie tejto stratégie: (B1) radikálna a (B2) modifikovaná.

Radikálny konvencionalizmus je metodologický prístup, ktorý sa odvodzuje z práce Davida Hilberta *Grundlagen der Geometrie*. Podľa Bakera obhajcovia B1 sa domnievajú, že nevyhnutné pravdy sú priamymi výrazmi našich konvencií o symboloch. Tieto pravdy vytvárame jednoducho tak, že si osvojujeme určitý symbolizmus. Napríklad MT je priamym výrazom určitej konvencie, ktorú sme ustanovili. „Podľa tohto názoru nevyhnutné pravdy sú konvenciami symbolizmu a axiomatická štruktúra geometrie ukazuje, že určité konvencie (teorémy) sa dajú odvodiť z ohraničenej množiny základných konvencií (axióm)“ ([2], 236).

Modifikovaný konvencionalizmus je metodologický prístup inšpirovaný prácou Rudolfa Carnapa *Logische Syntax der Sprache*. Podľa Bakera, obhajcovia B2 sa domnievajú, že nevyhnutné pravdy sú skôr dôsledkami konvencií ako ich priamymi výrazmi. Na základe toho nepotrebujeme ustanoviť zvláštnu konvenciu pre MT. Toto pravidlo má nevyhnutný status v dôsledku používania výrazov, ktoré obsahuje, napríklad „ak“, „tak“, „nie je pravda, že“ atď. „Podľa tohto názoru nevyhnutné pravdy nie sú konvenciami, ale dôsledkami konvencií, sú to výroky, ktoré sú bezpodmienečne pravdivé, a pritom nehovoria nič o svete“ ([2], 236).

Zdá sa, že vďaka týmto dvom „čistým formám“ konvencionalizmu možno exaktne odpovedať na otázku, či Wittgensteinov názor je, alebo nie je obhajobou konvencionalizmu. Baker tvrdí: „Označiť nejaký filozofický názor ako ‚konvencionalizmus‘ znamená tvrdiť, že má významnú podobnosť aspoň s jednou z týchto dvoch paradigiem“ ([2], 237).

Exegetická odpoveď. Je Wittgenstein zástancom konvencionalizmu? Zdá sa, že tu existujú dve odpovede: pozitívna a negatívna.

Začnime s pozitívnou odpoveďou. Baker sa domnieva, že existuje silný argument v prospech takejto odpovede. Tento argument je postavený na vlastnom Wittgensteinovom manipulovaní s elementárnou aritmetikou a geometriou. „Jeho konštatácie aritmetiky

³ Pozri napríklad ([4], 522; [5], 395).

a geometrie akoby presne zodpovedali jednej paradigme konvencionalizmu“ ([2], 238); tej paradigme, ktorú sme vyššie označili ako B1. Podľa Bakerovho výkladu Wittgenstein tvrdí, že jazykové zložky, ktoré vyjadrujú rovnosti aritmetiky a vety geometrie, sú „syntaktické pravidlá“ v tom zmysle, že sú to jazykové konvencie. Wittgenstein akoby naznačoval, že tieto tvrdenia sú vzorovými príkladmi pri aplikácii takých symbolov ako „0“, „1“, „+“, „=“, „bod“, „priamka“ atď. Zdá sa teda, že pokladá konkrétnu rovnosť, napríklad „1+1=2“, za určitý „štandard“ opisu empirických faktov. Pokiaľ nám takéto štandardy umožňujú porozumieť empirickým faktom, potiaľ sú súčasťou syntaxe našich transakcií. Podľa Bakera medzi tzv. Hilbertovým metodologickým prístupom a týmto tvrdením o vetách geometrie a rovnostiach aritmetiky existujú podstatné podobnosti.

Baker sa ale domnieva, že existujú argumenty aj v prospech negatívnej odpovede. Podľa jeho názoru aj Hilbertova, aj Carnapova kniha sú súčasťou širšieho filozofického hnutia, podľa ktorého možno explicitne ukázať, že zmyslová skúsenosť je výlučným zdrojom zdôvodneného vedenia. „Obe paradigmy konvencionalizmu patria k systematickým obhajobám empirizmu“ ([2], 241). To znamená, že pokračujú v dávnej diskusii medzi nasledovníkmi R. Descarta, t. j. racionalistami, a nasledovníkmi J. Locka, t. j. empiristami, o pojme „zdôvodneného vedenia“. Problému nevyhnutného statusu logických pravidiel sa venuje relevantná časť tejto filozofickej diskusie. Jej hlavným cieľom je vysvetliť, ako je možné, že disponujeme poznaním týchto nevyhnutných právd. Na prvý pohľad sa pritom zdá, že ako empiristi nemáme možnosť vysvetliť naše poznanie uvedených pravidiel.⁴ Práve v tomto kontexte – z Bakerovej perspektívy – nachádza uplatnenie názor, že „všetko nevyhnutné pochádza z jazykových konvencií“. Wittgenstein však na tejto filozofickej diskusii vôbec neparticipuje. Nezaobera sa všeobecným výkladom nášho zdôvodneného vedenia ako celku. Baker zdôrazňuje, že neskoré poznámky o nevyhnutnom statuse logických pravidiel nemajú s nasledovníkmi Locka a ich obhajobou konzistentného empirizmu nič spoločné. „... celý tento rámec filozofovania je Wittgensteinovmu rámcu protikladný“ ([2], 241).

Baker okrem toho upozorňuje, že Wittgenstein síce pozná veľké „izmy“ filozofie logiky, ale ani raz ich nepoužíva na označenie vlastných myšlienok. Namiesto toho neraz spochybňuje základné predpoklady spomenutých „izmov“. „Keď jeho imaginári alebo skutoční spoludiskutéri takto označili jeho myšlienky, bral to vždy ako symptóm nepochopenia“ ([2], 256). Podľa Bakera sa teda zdá, že Wittgenstein sa pokúša dištancovať od platonizmu, konvencionalizmu, psychologizmu atď.

Baker tiež tvrdí, že filozofická otázka „Prečo sa *mylím*, keď odmietame dôkaz MT?“ nie je v skutočnosti otázkou, o ktorej si Wittgenstein myslí, že ju môžeme zodpovedať. Podľa Wittgensteinovho názoru táto otázka je postavená na mylnej gramatickej analógii medzi tvrdeniami reprezentujúcimi logické pravidlá na jednej strane a tvrdeniami reprezentujúcimi empirické fakty na strane druhej. Medzi nimi ale neexistuje nijaká analógia. Podľa Wittgensteina tieto tvrdenia zohrávajú v našich jazykových transakciách úplne odlišné úlohy. Dokonca vynašiel rôzne ilustrácie, aby demonštroval unikátnu rolu logic-

⁴ Pozri napríklad ([1], 46).

kých pravidiel. Preto nemá zmysel klásť tie isté otázky o obidvoch druhoch jazykových zložiek. Napríklad sa nemôžeme pýtať: „Prečo sa *mýlime*, keď odmietame dôkaz MT?“ V prípade dôkazu MT je podstatné to, že ho nemôžeme za normálnych okolností odmietnuť. To znamená, že ani vo Wittgensteinových poznámkach nemôže existovať nijaká skutočná odpoveď na túto otázku. Ako hovorí Baker: „Riešenie tohto problému spočíva v zmiznutí problému“ ([2], 265). Naproti tomu obhajcovia B1 i B2 majú v úmysle objaviť na spomenutú filozofickú otázku nejakú odpoveď. Zjavne má pre nich zmysel pýtať sa týmto spôsobom.

Na základe týchto argumentov dochádza Baker k záveru, že označenie Wittgensteinových poznámok o logických pravidlách názvom „konvencionalizmus“ sa už vôbec nezdá ako „neproblematické“. Podľa jeho názoru, spomenuté „čisté formy“ konvencionalizmu sa v skutočnosti nedajú úspešne zosúladiť s týmito poznámkami. „V dôsledku toho je celá jeho analýza logiky, geometrie, aritmetiky a metafyziky v zásade nesúmerateľná s paradigmami konvencionalizmu“ ([2], 242). Z toho vyplýva, že nemá zmysel považovať Wittgensteinov názor na logické pravidlá ani za obhajobu konvencionalizmu, ako to robí Dummett, ani za útok na konvencionalizmus, ako to robí Stroud. Tieto filozofické pozície sú podľa Bakera navzájom nesúmerateľné.

Kritické poznámky. V nasledujúcej časti by som rád upozornil na najdôležitejšie omyly uvedených troch charakteristických spôsobov chápania neskorého Wittgensteinovho názoru na logické pravidlá. Rád by som vysvetlil, prečo sú niektoré výrazy v tomto kontexte problematické. Zdá sa, že je to stratégia, pomocou ktorej možno tomuto filozofickému názoru najlepšie porozumieť.

I. Dummett tvrdí: „Wittgenstein sa usiluje o čistokrvný konvencionalizmus...“ ([6], 425). Toto tvrdenie nie je korektné. Wittgensteinove poznámky o nevyhnutnom statuse logických pravidiel nemožno správne označiť za obhajobu istej verzie konvencionalizmu. Samozrejme, tieto poznámky nemožno správne označiť ani za obhajobu istej verzie platonizmu alebo psychologizmu. Názor na logické pravidlá, ktorý Wittgenstein prináša, nemá totiž vo filozofii logiky vzor. V čom spočíva fundamentálny rozdiel? Platónici, konvencionalisti, psychologisti atď. sa zhodujú na tom, že musí existovať nejaké racionálne vysvetlenie toho, prečo sú logické pravidlá pravdivé. Predpokladajú, že existuje *dôvod*, prečo sa riadime logickým pravidlom, ktorému nemáme možnosť porozumieť. Wittgenstein si nič také nemyslí. Nesúhlasí s tým, že musí existovať racionálne vysvetlenie nenapadnuteľnosti logických pravidiel. Ďalej, podľa neho neexistuje zdôvodnenie našich logických operácií, ktorému by sme mohli porozumieť. Podľa Wittgensteinovho výkladu naše logické operácie sú len aktivitami „aktuálneho postupovania podľa pravidiel“. Za týmito aktivitami nemusí byť v skutočnosti nijaký ďalší *dôvod*. Teoretické dôvody, ktoré dokážeme predložiť, musia mať niekde svoj koniec. Tento koniec ale nie je reprezentovaný nejakým druhom teoretického *pochopenia* – prvým princípom alebo čímsi podobným; skôr je reprezentovaný nejakým konkrétnym druhom *konania*. „Keď som vyčerpal zdôvodnenia, narážam na tvrdú skalú a môj rýľ sa kriví (nemôžem ďalej). Vtedy mám sklón povedať: „Jednoducho konám takto“ ([12], §217).

Podľa môjho názoru Wittgensteinove filozofické záznamy sa nás pokúšajú posunúť od tajuplných otázok o „prameni“ logickej nevyhnutnosti k novému druhu otázok. Pokúšajú sa presunúť našu pozornosť od skúmania hypotetických „základov“ logiky ku skúmaniu statusu logických pravidiel v našich aktuálnych transakciách. Wittgensteinove úvahy o logických pravidlách by sme teda mali správne pochopiť ako kritickú výzvu na adresu celej tejto diskusie. Mali by byť prezentované ako pokus spochybniť uvedenú filozofickú otázku. V tomto ohľade nie je Dummettovo tvrdenie korektné.

II. Dummett tvrdí: „... neexistuje nič v našej formulácii axióm a pravidiel usudzovania a ani v našich myšliach, keď tieto axiómy a pravidlá – predtým, ako bol dôkaz predložený – prijímame, čo samo osebe ukazuje, či dôkaz prijmeme alebo nie; a teda neexistuje nič, čo nás núti prijať dôkaz“ ([6], 427).

Tento úsudok nie je korektný. Dummett má pravdu, keď tvrdí, že z Wittgensteinovej perspektívy v našej formulácii základných pravidiel VL neexistuje nič, čo by samo osebe ukazovalo, či budeme, alebo nebudeme postupovať v súlade so spomenutým dôkazom MT. Domnievam sa, že toto je správna interpretácia Wittgensteinovho názoru. Ale najdôležitejším výrazom v tejto premise je výraz „samo osebe“. Táto premisa má totiž za cieľ naznačiť, že v našich logických operáciách kooperujú aj iné nevyhnutné faktory, nielen dôvody a priori. Bez týchto faktorov by nebolo možné riadiť sa nejakým dôkazom. Wittgenstein upozorňuje, že bez týchto faktorov a posteriori by akákoľvek formulácia spomenutých základných pravidiel mohla viesť ku skepticizmu.⁵ V súvislosti so základnými pravidlami VL ale nevznikajú za normálnych okolností nijaké skeptické otázky. Dummett sa teda mýli, keď usudzuje, že neexistuje nič, čo nás núti postupovať v súlade s dôkazom. Podľa Wittgensteina existuje nepochybne niečo, čo nás núti takto postupovať. Čo je to? Silu nútiacu nás postupovať v súlade so spomenutým dôkazom možno metaforicky nazvať *životnou formou*.

Čo je to? Na túto otázku sa nedá odpovedať. Životná forma je niečím, čomu som – ako hovorca – vystavený. Je mi daná napríklad prostredníctvom telesných pohybov, ktorými normálni ľudia zvyčajne prejavujú určité pocity. Je mi daná v charakteristických prejavoch, ktorými zvyčajne vyjadrujeme určitý postoj. Skrátka, životná forma pozostáva z *externých okolností*, s ktorými musíme byť oboznámení, aby sme sa mohli úspešne zapojiť do komunikácie o ľubovoľnom pociť alebo postoji. „Čo znamená ‚učiť sa pravidlo‘? – *Toto*. Čo znamená ‚urobiť chybu pri jeho používaní‘? – *Toto*. A to, na čo sa tu ukazuje, je niečo neurčité“ ([15], §28).

Podľa Wittgensteina formulácia základných pravidiel VL nás núti postupovať v súlade so spomenutým dôkazom MT iba v kooperácii s určitou životnou formou. V tomto ohľade nie je Dummettovo tvrdenie korektné.

III. Stroud tvrdí: „V súvislosti s problémom logickej nevyhnutnosti je dôležité vysvetliť, čo robí z popretia určitej nevyhnutnej pravdy niečo ‚nepripustné‘ alebo ‚nezrozu-

⁵ Ako ilustráciu môžeme na tomto mieste uviesť tzv. *quus* interpretáciu znaku „+“ z knihy S. Kripkeho *Wittgenstein on Rules and Private Language*.

miteľné“ ([10], 478). Toto tvrdenie nie je korektné. Stroud ide správnym smerom, keď obracia našu pozornosť na uvedený aspekt, ale mylí sa, keď predpokladá, že v tomto kontexte by malo dôležitú úlohu zohrávať *vysvetlenie*. Je pravda, že Wittgenstein sa opakovane venuje otázke, čo robí z popretia nejakého logického pravidla niečo vylúčené, ale nijaké vysvetlenie nie je v jeho konečnom riešení obsiahnuté. Namiesto toho sa pokúša ukázať, že takéto filozofické otázky sú postavené na mylnom predpoklade o samotných týchto pravidlách. Nemá zmysel pýtať sa: „Prečo *nie je* za normálnych okolností *možné* odmietnuť logické pravidlo?“ Pre naše logické operácie je totiž podstatné to, že neexistuje možnosť odlišných záverov v odlišnom čase a na odlišnom mieste. Logické pravidlá preto nemožno za normálnych okolností odmietnuť. Táto unikátna črta im je daná na základe „unikátnej roly“, ktorú zohrávajú v našich jazykových transakciách. Z Wittgensteinovho uhla pohľadu je táto rola logických pravidiel úzko previazaná s rolami niektorých iných zložiek v našich transakciách so symbolmi, napríklad s pojmi „pravdivosti“, „nepravdivosti“, „tvrdenia“, „vety“ atď. Zdá sa, že existuje vzťah medzi spôsobom, akým postupujeme podľa logických pravidiel, na jednej strane a univerzálnou zhodou medzi hovorcami v určitých aplikáciách spomenutých pojmov na strane druhej. To znamená, že ak chcem úspešne postupovať podľa logického pravidla, musím poznať náhodné aplikácie týchto pojmov. V skutočnosti im musím byť vystavený. Nestačí iba interpretovať výrazy ako „pravdivý“, „nepravdivý“, „tvrdenie“ atď. V mojej osobnej histórii musí byť obsiahnutý proces učenia, vďaka ktorému nenachádzam inú možnosť, iba reagovať na tieto výrazy *takto* – bez zdôvodnenia. Wittgenstein naznačuje, že bez takehoto tréningového procesu by postupovanie podľa logického pravidla nemohlo existovať. Iba na pozadí uvedených arbitrárnych aplikácií má myšlienka o postupovaní podľa logického pravidla jasný zmysel. „Brzdu uvedieme do činnosti tak, že spojíme tyč s pákou.“ – Áno, ak je daný celý ostatný mechanizmus. Iba dovedna s ním je to brzdozápka; oddelená od svojej podpory nie je ani pákou, ale môže byť všetkým možným alebo ničím“ ([12], §6).

Riešenie problému motivujúceho tento článok spočíva teda v zmiznutí tohto problému. Podľa neskorého Wittgensteina by sme sa nemali chcieť *takto* pýtať. V tomto ohľade nie je Stroudovo tvrdenie korektné.

IV. Baker tvrdí: „V dôsledku toho je celá jeho analýza logiky, geometrie, aritmetiky a metafyziky podstatne nesúmerateľná s paradigmami konvencionalizmu“ ([2], 242).

Toto tvrdenie nie je korektné. Baker ide správnym smerom, keď tvrdí, že existuje fundamentálny rozdiel medzi základnými stratégiami konvencionalizmu a Wittgensteinovým názorom na nevyhnutný status logických pravidiel. Napriek tomu pokladám výraz „nesúmerateľnosť“ na tomto mieste za máľúci. Prečo? Ak sa predtým o Wittgensteinovom názore povedalo, že je „protikladný“ spomenutým stratégiám konvencionalizmu, ako možno o ňom zároveň hovoriť, že je s nimi nesúmerateľný? Ak sa explicitne povedalo, že existuje miera, ako možno zároveň tvrdiť, že ju nemáme? Nerozumím, ako by to bolo možné. Okrem toho existujú tézy, v ktorých sa konvencionalisti a Wittgenstein zhodujú. Zhodujú sa napríklad v tom, že logické pravidlá patria k tomu, čo označujeme ako

„nevyhnutné pravdy“. Nerozumiem preto, ako by mohla nebyť „nesúmerateľnosť“ v tomto kontexte mäťúca.

Domnievam sa, že Baker má pravdu, keď tvrdí, že tento filozofický názor na logické pravidlá nie je súčasťou filozofickej tradície, ale mýli sa, keď tvrdí, že tento názor nie je s tradíciou súmerateľný. Má pravdu, keď tvrdí, že Wittgensteinov názor nedáva nijakú odpoveď na otázku, ktorá motivovala tento článok, ale mýli sa, keď predpokladá, že tento názor nemožno chápať napríklad ako útok na tradíciu. V tomto ohľade nie je Bakerovo tvrdenie korektné.

LITERATÚRA

- [1] AYER, A. J.: A priori. In: Peregrin, J. – Sousedik, S. (eds.): *Co je analytický výrok?* Praha: Oikoyemh 1995, s. 45 – 58.
- [2] BAKER, G.: *Wittgenstein, Frege and the Vienna Circle*. Oxford: Blackwell 1988.
- [3] BAKER, G. – HACKER, P. M. S.: *Wittgenstein: Understanding and Meaning*. Volume 1 of an Analytical Commentary on the Philosophical Investigations. Oxford: Blackwell 2005.
- [4] BERNAYS, P.: Comments on Ludwig Wittgenstein's Remarks on the Foundations of Mathematics. In: Benacerraf, P. – Putnam, H. (eds.): *Philosophy of Mathematics*. New Jersey: Prentice-Hall 1964, pp. 510 – 528.
- [5] CHIHARA, CH. – FODOR, J.: Operationalism and Ordinary Language: A Critique of Wittgenstein. In: Pitcher, G. (ed.): *Wittgenstein, The Philosophical Investigations*. New York: Doubleday and Company 1966, pp. 384 – 419.
- [6] DUMMETT, M.: Wittgenstein's Philosophy of Mathematics. In: Ibidem, pp. 420 – 447.
- [7] HACKER, P. M. S.: *Wittgenstein's Place in Twentieth-century Analytic Philosophy*. Oxford: Blackwell 1996.
- [8] KRIPKE, S.: *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Oxford: Blackwell 2002.
- [9] MCDOWELL, J.: Wittgenstein on Following a Rule. In: *Synthese*, 58, 1984, pp. 325 – 363.
- [10] STROUD, B.: Wittgenstein and Logical Necessity. In: Pitcher, G. (ed.): *Wittgenstein, The Philosophical Investigations*. New York: Doubleday and Company 1966, pp. 477 – 498.
- [11] WITTGENSTEIN, L.: *Remarks on the Foundations of Mathematics*. Oxford: Blackwell 1978.
- [12] WITTGENSTEIN, L.: *Filozofické skúmania*. Bratislava: Pravda 1979.
- [13] WITTGENSTEIN, L.: *Tractatus logico-philosophicus*. Bratislava: Kalligram 2003.
- [14] WITTGENSTEIN, L.: Poznámky o logike. In: Balko, P. – Čana, T. – Maco, R. (eds.): *Denníky 1914 – 1916*. Bratislava: Kalligram 2005.
- [15] WITTGENSTEIN, L.: *O istote*. Bratislava: Kalligram 2006.

Článok vznikol ako súčasť grantového projektu VEGA číslo 1-0453-09 *Vedecká racionalita, jej historické predpoklady a filozofické medze*.

Mgr. Tomáš Čana, PhD.
Katedra filozofie FF UCM
Námestie J. Herdu 2
917 01 Trnava
SR
e-mail: thomascana@yahoo.com